

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-02

УДК 930-051:929Рейжевський:94(100)»653»

Павло Майборода

магістр історії, старший викладач

Національний університет «Одеська морська академія»

Вул. Дідріхсона, 8, 65029, Одеса, Україна

Email: pasamajboroda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6865-0160

**ОДНЕ ВТРАЧЕНЕ ІМ'Я З ІСТОРІЇ
ОДЕСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ:
ВІКТОР СОЛОМОНОВИЧ РЕЙЖЕВСЬКИЙ (1907–1937 рр.)**

У статті йдеться про одне забуте ім'я в історії української медієвістики — Віктора Соломоновича Рейжевського (1907–1937 рр.). Його біографію досліджували в рамках «інтелектуальної історії» та вивчення вчених «другого плану». Останній напрям стає одним із провідних у сучасних біографічних дослідженнях і дозволяє повернути увагу до «звичайних працівників науки». В. С. Рейжевський походив з єврейської родини, яка мала досить великі статки до революції. Батько В. С. Рейжевського був лікарем, а сам Віктор Соломонович здобув добру домашню освіту і вступив до Одеського інституту народної освіти. Закількароків через суто педагогічне спрямування дисциплін, які викладали в Одеському ІНО, В. С. Рейжевський перевівся до Ленінградського університету, дезодомійого заарештували за участь у «нелегальній» групі. Відтоді решту життя В. С. Рейжевського супроводжували арешти. (з історії Франції, Флоренції та історії правління Івана Грозного)

©Майборода П., 2021

Як цитувати: Майборода, П. Одне втрачене ім'я з історії одеської медієвістики: Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 24-41, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-02>.

How to cite: Maiboroda, P. A Lost Name From the History of Medieval Studies in Odesa: Victor Solomonovich Reizhevsky (1907–1937). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 24-41, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-02>. (In Ukrainian)

залишились у рукописах. Його разом з товаришами А. Булановим та Ю. Островським, заарештованим у Москві в 1932 р., потім заслали на Урал. Після звільнення 1934 р. В. С. Рейжевський повернувся на свою «малу батьківщину», в Одесу, де мріяв знайти «тиху гавань». Однак не вийшло: 1936 р., після початку «Великого терору», його заарештували і відправили до Москви. Суд тривав пів року, В. С. Рейжевського засудили до смертної кари. Отже, доля В. С. Рейжевського — це своєрідна «історія без моралі». Через репресії та переслідування він не зміг розкрити свої творчі здібності. В Одесі, де він працював останні роки життя, учений не залишив наукової школи, тому кафедру історії середньовіччя після Другої світової війни довелося створювати наново.

Ключові слова: Рейжевський, репресії, історія середніх віків, історія науки, «вчені другого плану».

Розвиток досліджень у ділянці інтелектуальної біографістики все більше змушує істориків звертатися до нових сюжетів. Одним з таких сюжетів є дослідження «вчених другого плану» (Lubskii 2015) — тих, які з тих чи тих причин не змогли розкрити свій творчий потенціал, залишаючись усе життя в когорті «рядових працівників науки». Окремою категорією виступають вчені, яким завадила розкритися репресивна політика тоталітарних режимів. Адже «Великий терор», ініційований сталінським режимом у період 1936–1938 рр., обірвав кар'єру безлічі видатних учених, однак ще більше від нього постраждали рядові науковці, знищення яких породило лакуни в розвитку цілих наукових галузей. Однією з ілюстрацій знищення вчених служить біографія Віктора Соломоновича Рейжевського.

Сформувавшись як інтелектуал в епоху освітніх експериментів 1920-х рр., він рано опинився в орбіті пильної уваги органів ДПУ-НКВС і все своє життя регулярно зазнавав переслідувань. Більшість його робіт, присвячених Івану Грозному, середньовічній Флоренції і Франції XI–XV ст., не були опубліковані, а сам він став однією з жертв репресивної системи.

Метою цієї роботи є реконструкція біографії історика-медієвіста В. С. Рейжевського в контексті розвитку одеської медієвістики 1930-х рр. Методологічним підґрунтям слугували праці із соціальної історії (Repina 2011), інтелектуальної історії (Kolesnyk 2009) і біоісторіографії (Popova 2017).

Серед конкретно-історичних методів, які ми для цього використовували, треба виділити історико-генетичний метод, який дозволив, наприклад, реконструювати низку моментів у розвитку одеських історичних інституцій. Історико-порівняльний метод ми використовували для з'ясування окремих фактів з біографії

В. С. Рейжевського, які реконструювали за аналогією зі схожими долями його родичів. Типологічний метод дозволив віднести В. С. Рейжевського до істориків «другого плану» та співвіднести його долю з іншими «провінційними вченими». Нарешті системний метод дозволив зробити висновки щодо місця й ролі історика в тоталітарному суспільстві.

Розглянемо джерела, що слугували підґрунтям для нашого дослідження, за їх інформативністю. Найбільш інформативними є судові справи, які зберігаються в Москві та Одесі. У Москві, в архіві ФСБ, є дві судові справи, одним з фігурантів яких був В. С. Рейжевський (1932 і 1936–1937 рр.) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351; f. R-8075, t. 1-2).

Одна зі специфічних особливостей справи 1932 р. — наявність особистої інформації, якою діляться фігуранти зі слідчими ДПУ. Крім того, з матеріалів справи ми можемо дізнатися про інтелектуальні орієнтири університетського гуртка, до якого належав В. С. Рейжевський і який слідчі оголосили «контрреволюційною організацією».

Водночас до матеріалів слідчих справ слід ставитися з певною часткою скептицизму — в них факти (організація гуртків, читання літератури підслідними) переплетені з вигадками слідчих органів, на думку яких гуртки виступають як прикриття для «терористичних фашистських груп». Ще дві слідчі справи, пов'язані з В. С. Рейжевським, стосуються його родичів — дружини Клари Волкової-Рейжевської (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418) і дядька Олександра Ізраїлевича Рейжевського (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3879). З цих справ ми можемо одержати інформацію про генеалогію родини Рейжевських та інколи про особисте життя В. С. Рейжевського.

Використовуючи мемуари письменника і драматурга О. Я. Рейжевського (Reizhevskii 2001), ми можемо ознайомитися із повсякденним життям родини Рейжевських. З гумором О. Я. Рейжевський описує Одесу кінця 1920–1930-х рр., розповідає про своїх родичів, згадуючи і свого племінника — історика В. С. Рейжевського. Істотним недоліком цих мемуарів, однак, є їхня неточність: автор писав їх у поважному віці, тому раз у раз плував хронологію, і це робить необхідною перевірку відомостей О. Я. Рейжевського за іншими джерелами.

Деяку інформацію про походження В. С. Рейжевського можуть дати метричні книги Одеського рабинату і довідники «Вся Одеса» (Vsia Odessa 1914), які містять інформацію про нерухомість, що належала його батькові й дідові¹.

¹ Автор вдячний О. М. Луговому (м. Одеса) за інформацію про низку документів, що дозволяють з'ясувати генеалогію сім'ї Рейжевських.

Твори В. С. Рейжевського, як уже згадано вище, переважно залишилися в рукописах, і нам доводиться задовольнятися лаконічними згадуваннями про його наукові роботи в різних джерелах; ознайомитися з його науковою творчістю зараз дозволяє лише стаття «Флоренція. Старовина та середні віки» у «Великій радянській енциклопедії» (Reizhevskii 1936).

Що стосується дослідницької літератури, то біографія В. С. Рейжевського не ставала до теперішнього часу предметом спеціального розгляду. Його прізвище згадується в списках репресованих, що були опубліковані на сайті Музею та громадського центру імені А. Сахарова (Pamiat' o bespravii), згадки про нього є в роботах, присвячених історії Одеського (Kuznetsov 2013, 173-190) і Уральського університетів та історії науки в 1930-х рр. (Petrovs'kyi 2005).

Віктор Соломонович Рейжевський (1907–1937 рр.) народився в Одесі в родині Соломона Ізраїлевича Рейжевського 28 березня 1907 р. (ДАОО, f. 39, op. 5, spr. 129, l. 127). Дід В. С. Рейжевського, Ізраїль Гіршевіч, купець другої гільдії, мав нерухомість і вів торгівлю папером (Spravochnaia kniga 1912, 46), а його батько Соломон Ізраїлевич займався лікарською практикою (Vsia Odessa 1914, 1002).

До революції родина мала у власності паперовий магазин (Spravochnaia kniga 1912, 46), а також два будинки — на вул. Маразліївській та на вул. Катерининській (на розі Базарної) (Reizhevskii 2001, 4). Після революції магазин разом з квартирами перейшов у державну власність, однак Рейжевським залишили дві квартири (на три і на шість кімнат відповідно), де оселилися численні члени родини. Пізніше Рейжевських ущільнили, і від шестикімнатної квартири залишилася тільки трикімнатна, в якій проживали фактично кілька сімей (Reizhevskii 2001, 5).

О. Я. Рейжевський у своїх спогадах розповідає, що його спочатку не прийняли в радянську школу, тому що його батько навчався в комерційному училищі Лейпцига, потім воював у царській армії, побував в австрійському полоні (Reizhevskii 2001, 8). Крім того, він був сином багатой купчихи. Можна припустити, що з тієї ж причини не здобув освіти в радянській школі і В. С. Рейжевський: його батько був до революції домовласником (Vsia Odessa 1914, 1002), він також, як і О. Я. Рейжевський, походив з родини «соціально ворожих елементів». Проте якщо О. Я. Рейжевського згодом «прилаштували» в радянську середню школу, то В. С. Рейжевський, який був на півтора десятка років старший, завершив освіту вдома².

² Побічно про це свідчить В. С. Рейжевський, говорячи, що його «дрібнобуржуазний батько» аж до вступу до вишу тримав його далеко від пролетарської громадськості (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-31351, l. 30)

Завдяки мемуарам О. Я. Рейжевського ми можемо скласти уявлення про батька В. С. Рейжевського Соломона: «Він був відомим в Одесі дитячим лікарем, і на табличці його дверей значилося: «Приват-доцент С. І. Рейжевський, педіатр». Невисокий, кремезний, з рудувато-сірими вусами, він завжди носив жовтий чесучевий костюм. У нагрудній кишені незмінно стирчала трубка під назвою «фонендоскоп». Цією трубкою він готовий був слухати все людство, але в першу чергу ту його частину, яка ще не вміє говорити» (пер. з рос.)³ (Reizhevskii 2001, 14). Вдома у С. І. Рейжевського був радіоприймач, за допомогою якого можна було слухати не тільки радянські, але й польські, румунські та навіть турецькі радіостанції.

У 1925 р., у віці вісімнадцяти років, В. С. Рейжевський подає документи в Одеський інститут народної освіти (ІНО) на факультет профосвіти (ДАОО, ф. R-1593, оп. 1, спр. 3918, л. 2). ІНО утворився в Одесі після ліквідації Імператорського Новоросійського університету. Попри те, що Одеський ІНО зумів зберегти частину дореволюційної професури⁴, він мало чим нагадував класичний університет, більшість дисциплін мала педагогічне спрямування⁵. Саме цим, мабуть, зумовлено прохання, яке подає В. С. Рейжевський на третьому році навчання в Одеському ІНО. Він просить перевести його на третій курс ЯМФаку («факультету мовознавства та матеріальної культури») Ленінградського університету, обґрунтовуючи це тим, що в Одесі немає необхідних спеціальних курсів (таких як історія Сходу, Візантії, методологія історії та палеографія), немає кафедри загальної історії, на якій він міг би спеціалізуватися, а в одеських книгосховищах не вистачає спеціальної наукової літератури для роботи з вивчення повстання Етьєна Марселья⁶ і «Записки Штадена»⁷ як історичного джерела щодо правління Івана Грозного. Резолюція ректора була досить типовою для провінції: «відмовити і запропонувати, якщо ІНО не задовольняє, відрахуватися» (ДАОО, ф. R-1593, оп. 1, спр. 3918, л. 5).

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

⁴ Зокрема, в агеєстайіному листі В. С. Рейжевського ми знаходимо, що історію стародавнього світу йому читав відомий фахівець із класичної Греції М. І. Мандес (1866–1934 рр.), середніх віків — О. Л. Вайнштейн (1894–1980 рр.), який став згодом завідувачем кафедри в Ленінграді, історію нового часу — К. П. Добролюбський (1885–1953 рр.), знаний фахівець з історії Французької революції, історію Росії — Є. О. Загоровський (1885–1938 рр.), історію України — майбутній академік ВУАН М. Є. Слабченко (1882–1952 рр.), світову літературу — В. Ф. Лазурський (1869–1947 рр.), історію мистецтв — Б. В. Варнеке (1874–1944 рр.), фахівець з античного театру.

⁵ У своїх спогадах тих років студент ІНО С. Снегов детально описує педагогічні курси А. Г. Готалова-Готліба і М. І. Гордієвського (Snegov 2007).

⁶ Марсель, Етьєн (початок XIV ст. — 1358 р.) — французький державний діяч, який під час Столітньої війни внаслідок Паризького повстання (1356–1358 рр.) отримав на певний час ладу в Парижі. Його було підступно вбито.

⁷ Штаден, Генріх фон (1542 р. — після 1579 р.) — німецький авантюрист, який перейшов на службу до Івана Грозного. Його «Записка» — цінне джерело з історії Московського царства, хоча автентичність цього джерела історики оцінюють неоднозначно.

В. С. Рейжевський обирає продовжити своє навчання саме в Ленінграді. Він і надалі вивчає «Записку Штадена» і присвячує їй доповідь в Ленінградському відділенні Академії наук (1928 р.) (Ochet 1929, 277). Там само, в архіві Історико-археографічного інституту, зберігалася неопублікована робота В. С. Рейжевського про змову проти Івана Грозного 1567 р. (Novoe izvestie 1934, 9). У передмові до праці Альберта Шліхтінга⁸ О. І. Малеїн відзначає, що В. С. Рейжевський «ясно та переконливо» розібрав звістки про вищевказану змову (Novoe izvestie 1934, 9). Однак нам не вдалося з'ясувати, чи зберігається ця праця в архіві Російської академії наук у наш час. Цікаво, однак, що в історичній белетристиці використовується посилання на цю роботу як сумнівний аргумент на користь реальності змови 1567 р. (Bushkov 2012, 211).

У 1927/1928 навчальному році, познайомившись із студентом Мазелем⁹, В. С. Рейжевський вступає до літературного гуртка. На жаль, ті дані, що ми маємо, не дозволяють сказати нічого конкретного ані про цей гурток, ані про причини арешту його членів 1929 р. Можливо, розгром гуртка пов'язаний із «справою О. О. Мейера» (гурток «Воскресіння»)¹⁰, у зв'язку з якою були заарештовані члени різноманітних гуманітарних гуртків у Ленінграді. Перший арешт В. С. Рейжевського тривав близько місяця, після чого він виїхав до Москви.

В. С. Рейжевський вступає тепер до Першого Московського державного університету (МДУ), де студенти зустрічають його підозріло в зв'язку з його попереднім арештом. Поширюється думка, що В. С. Рейжевський — розумний і обдарований студент, який, однак, є кар'єристом і підтримує генеральну лінію партії нібито тільки для просування кар'єри. Пізніше один з його університетських товаришів А. А. Буланов стверджував, що він уважає В. С. Рейжевського «геніальним кар'єристом, якому наплювати на соціалізм і благо людства і якого, зрештою, цікавлять тільки одні баби, на яких йому, до речі

⁸ Шліхтінг, Альберт (пом. після 1570 р.) — німецький найманець, якого взяли в полон московські війська і який у такий спосіб побував при дворі Івана IV. Залишив спогади про своє перебування в Московському царстві.

⁹ Користуючись «Ленінградським мартирологом» (Leningradskii martirolog), ми змогли виявити двох людей із прізвищем Мазель, проте подробиці їхніх біографій не дозволяють стверджувати, що хоч один з них був тим самим студентом. Наприклад, біографія Я. С. Мазеля (1900–1937 рр.) добре ілюструє перипетії «Великого терору» в Ленінграді.

¹⁰ Гурток «Воскресіння» утворив О. Мейер (1874–1939 рр.) з членів Релігійно-філософського товариства в Петрограді в 1917 р. Члени гуртка поставили собі за мету збереження християнської культури, скептично ставилися до офіційної православної церкви, що зближувало їх з «обновленцями». Для православної церкви вони виявилися занадто «лівими», а радянській владі здавалися небезпечними, консервативними елементами. Про гурток у своїх спогадах розповідає історик Н. П. Анциферов (Antsiferov 1992).

(або точніше недоречно), не щастить» (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351, l. 50).

На семінарі академіка В. П. Волгіна¹¹ В. С. Рейжевський робить доповідь про Фур'є¹². Про бажання В. С. Рейжевського продовжувати вчені заняття свідчить його спроба реорганізації студентського науково-дослідного гуртка. Разом із А. А. Булановим і Ю. Г. Островським¹³ він відзначає затхлу атмосферу в радянській науці, яка, мабуть, полягала в неможливості відходу від догматизму панівної ідеології. Отже, не досягши нічого на терені «легальної» науки, він потрапляє до неформального гуртка.

Гурток збирається на квартирі С. Г. Радомисьького¹⁴, сина Г. Зінов'єва¹⁵. Учасники гуртка свідчили, що читали «білу» пресу (газети «Руть», «Останні новини», «Новий час»¹⁶), обговорювали роман Стефана Цвейга¹⁷ «Жозеф Фуше» (порівнюючи Робесп'єра¹⁸ зі Сталіним) та ідеї філософа Анрі Бергсона¹⁹.

В економічній сфері члени гуртка нібито дотримувалися таких поглядів: 1) негативна оцінка успіхів радянської економіки і констатація невідворотності економічної кризи в СРСР; 2) положення про відносну стійкість капіталізму і ознаки розсіювання кризи на Заході й загальної стабілізації капіталізму; 3) позитивне ставлення до процесу фашизації і загибелі парламентаризму; 4) прийняття фашистських методів боротьби

¹¹ Волгін, В'ячеслав Петрович (1879–1962 рр.) — російський і радянський вчений-історик, фахівець з історії поширення соціалістичних ідей. Був одним з перших радянських істориків-марксистів, т. зв. «червоної професури», активно впроваджував панівні ідеї в середовищі студентів.

¹² Фур'є, Шарль (1772–1847 рр.) — французький соціаліст-утопіст, відомий розробленням учення про фаланстер — особливу форму організації людей у комуні.

¹³ Островський, Юрій Григорович (1906–1937 рр.) — літератор, співробітник журн алів «Прапор», «Літературний критик», «Літературне прапор». Окремі спогади про долю Ю. Г. Островського залишила його дружина Г. І. Левінсон (Levinson 1996).

¹⁴ Радомисьький, Стефан Григорович (1908–1937 рр.) — син Г. Зінов'єва від другого шлюбу. Після Другого московського процесу (1936 р.) був репресований.

¹⁵ Зінов'єв, Григорій Овсійович (1883–1936 рр.) — російський і радянський революціонер, один з керівників РКП (б). З 1925 р. перебував в опозиції, в зв'язку з чим репресований. асуджений до розстрілу в ході Першого московського процесу.

¹⁶ Доступ до емігрантської преси було надано тільки органам Державного політичного управління (ДПУ) (Mihalčev 2009), тому це свідчення можна поставити під сумнів. Однак, з другого боку, С. Г. Радомисьький міг отримати доступ до цих видань через свого батька.

¹⁷ Цвейг, Стефан (1881–1942 рр.) — австрійський письменник-белетрист, автор історичних романів, популярний в 1930-ті рр. в СРСР.

¹⁸ Робесп'єр, Максиміліан (1758–1794 рр.) — один з лідерів Французької революції. Робесп'єра вважають одним з організаторів терору в період 1793–1794 рр.

¹⁹ Бергсон, Анрі-Луї (1859–1941 рр.) — французький філософ, представник інтуїтивізму, який в СРСР трактували як реакційний протягом радянського періоду. Про пізньорадянську рецепцію А. Бергсона див. (Losev 1980).

з робітничим класом» (пер. з рос) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351, l. 122).

Сам Рейжевський заявив на процесі, що не поділяв поглядів гуртка в економічній сфері, що, однак, не справило на слідство жодного враження.

У зв'язку з участю в гуртку В. С. Рейжевський взимку 1931 р. був виключений з МДУ, проте, як він стверджує у своїх свідченнях, знову відновився в університеті в квітні того ж року. Одночасно в лютому 1931 р. він подає прохання про складання екстерном усіх предметів соціально-економічного відділення Одеського інституту професійної освіти (ДАОО, f. R-1647, op. 1, spr. 2264, l. 1). У заяві В. С. Рейжевський не згадує арешт 1929 р., а також відрахування з МДУ, вказуючи, що не зміг здобути вищу освіту через проблеми зі здоров'ям. Він також згадує про досвід роботи викладачем суспільствознавства при школі фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) і керівництво гуртком залізничних робітників. Мабуть, на той момент В. С. Рейжевський сподівався повернутися до Одеси й перечекаати «бурю», спричинену відрахуванням з МДУ і розкриттям нелегального гуртка. Однак вийшло інакше.

Після закінчення МДУ В. С. Рейжевський певний час викладає в Свердловську, а влітку 1932 р. приїздить у Москву, де знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Кларою Олексіївною Волковою-Рейжевською (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, L. 10 op. side). У жовтні він заарештований разом з А. А. Булановим і Ю. Г. Островським і засуджений на три роки заслання на Урал. Однак уже через рік, у грудні 1933 р., В. С. Рейжевського звільняють від покарання із дозволом проживати в будь-якому місті СРСР (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, l. 177).

Після звільнення в 1934 р. він чотири рази на тиждень їздить у Свердловський педагогічний інститут (нині Уральський державний університет в Єкатеринбурзі) викладати, а решту часу присвячує написанню монографії з історії правління Івана Грозного (Reizhevskii 2001, 64).

Восени 1934 р. В. С. Рейжевський переїздить до Одеси, де стає завідувачем історичного кабінету й виконує обов'язки професора на кафедрі історії середніх віків (ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418, l. 10 op. side).

В Одесі саме тоді відбувається відродження університету, який був утворений з інститутів, що залишилися після розформування Одеського інституту народної освіти, — Інституту соціального виховання (Соцвих), Інституту професійної освіти (Профос) і Фізико-хіміко-математичного інституту (Фізхіматем) (Kuznetsov 2013, 174).

Історичний факультет в структурі університету утворений з вересня 1934 р. в складі кафедр історії України, історії СРСР, історії стародавнього світу та археології, історії середніх віків та нової і

новітньої історії (Petrovs'kyi 2005, 260). Відроджений університет відчував значний кадровий голод, чим і пояснюється переведення сюди В. С. Рейжевського, а потім і М. М. Розенталя²⁰.

В Одесі В. С. Рейжевський працює над темами «Жакерія і повстання Етьєна Марселя», а також «3 історії класової боротьби у Франції XVI–XVII ст. (етюд)» (Petrovs'kyi 2005, 263). У 1936 р. видана його стаття з історії Флоренції у «Великій радянській енциклопедії». У вказаній праці вчений зупиняється на стародавній та середньовічній історії італійського міста, особливу увагу приділяючи боротьбі різних «партій»: гвельфів і гібелінів, «товстих» і «тонких» громадян, чорних і білих. Добре помітно, що В. С. Рейжевський добре засвоїв основні категорії радянського історієписання: він концентрується на класовій боротьбі між буржуазією, що народжується в місті, і залишками феодальної верхівки. Для статті типові, наприклад, такі пасажі: «...цей рух пополанів мав також різко виражений класовий характер; відповідаючи лише інтересам більш широких кіл міської буржуазії, він ігнорував життєві потреби демократичних кіл» (пер. з рос.) (Reizhevskii 1936, 25).

Учений брав участь у написанні підручника з історії середніх віків, роботу над яким організував О. Л. Вайнштейн. У цьому підручнику В. С. Рейжевський повинен був написати розділ про Францію XI–XV ст. (Kondrat'eva), однак він так і не вийшов через його арешт.

Крім основного навантаження, В. С. Рейжевський проводить засідання гуртка з історії середніх віків (ДАОО, ф. Р-20, ор. 2, спр. 5, л. 55). Він також викладає в педагогічному інституті.

За свідченням дружини В. С. Рейжевського, учений жив в Одесі відлюдником, ніхто з колег не ходив до нього в гості (ДАОО, ф. Р-8065, ор. 2, спр. 3418, л. 11, 11 ор. side). Це можна пояснити як загальною атмосферою підозрливості в радянському суспільстві того часу, так і тим, що у В. С. Рейжевського не було соціальних зв'язків в одеському університетському середовищі.

Декан історичного факультету І. Д. Сероглазов²¹ уважав вченого «молодим талантом». Серед студентських відгуків про викладання В. С. Рейжевського до нас дійшов тільки донос студента П. Г. Чухрія,

²⁰ Розенталя, Микола Миколайович (1892–1960 рр.) — радянський учений, фахівець з історії стародавнього світу та середніх віків. У 1935 р. був репресований і відправлений у Казахстан. У 1936 р. отримав дозвіл виїхати з Казахстану й переселився в Одесу. У місті працював з перервами до 1954 р. Останні роки життя провів у Москві.

²¹ Сероглазов, Ізраїль Давидович (1900 р. — після 1955 р.) — революціонер (член Єврейської комуністичної партії), партійний працівник, юрист, історик. Зробивши в 1920-ті рр. кар'єру в партійних органах, 1934 р. став деканом історичного факультету Одеського державного університету. У 1937 р. під тиском звинувачень у контрреволюційній діяльності залишив посаду декана, а в 1938 р. був заарештований і репресований. Після заслання в 1950-ті рр. повернувся до Одеси. У 1955 р. був реабілітований. Див. (Petrovs'kyi 2004).

який стверджував, що В. С. Рейжевський «уживає в лекціях явно антимарксистські і антиленінські вислови «якщо вірити Марксу», «якщо мав рацію Енгельс», «якщо можна погодитися в цьому питанні з Марксом, Енгельсом, Леніном» тощо» (пер. з рос) (ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565., л. 133 ор. side). Очевидно, що використання тут умовного способу В. С. Рейжевським не більше ніж стилістична фігура, але за часів «Великого терору» і не такі висловлювання потрапляли в категорію «ворожих вилазок проти радянської влади».

Першого грудня 1934 р., після вбивства С. М. Кірова, ухвалено постанову про прискорений порядок ведення кримінальних справ, у радянське законодавство повертається поняття «терору». Це зумовлює катастрофічну кадрову нестабільність як в університеті, так і на історичному факультеті (за період з 1934 по 1939 рр. змінилося чотири ректори і п'ять деканів історичного факультету).

Відбулося це і на навчальних заняттях: зокрема, курс з історії середніх віків читав у Профосі О. Л. Вайншейн (1933/1934 н. р.), а після утворення університету його перечитували В. С. Рейжевський, І. І. Иванов і М. М. Розенталь (1934–1937 рр.) (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, спр. 44, л. 87), причому для тих студентів, які його вже слухали. Це відбувалося через те, що попередні викладачі мали статус «ворогів». За таких умов у студентів, звичайно, не могло скластися цілісного уявлення про предмет, попри весь професіоналізм лекторів.

На історичному факультеті було протистояння між «старими кадрами», до яких належали Б. В. Варнеке, М. І. Гордієвський²², М. М. Розенталь, І. І. Иванов, та «новим поколінням істориків», яке представляли тоді студент старших курсів П. Г. Чухрій, аспірантка Є. В. Сизоненко і низка вже відомих викладачів, таких як декан факультету в 1934–1937 рр. І. Д. Сероглазов, М. Ф. Скавронський та ін. В. С. Рейжевський, попри те, що за своїм віком був представником «нового покоління», за соціальним походженням, способом життя і цінностями належав до «старих кадрів».

Цькуванню, однак, піддавалися як одні, так і другі. Зокрема, ректор університету в 1936–1937 рр. М. С. Вайнштейн змушений був виправдовуватися за свого батька, який вважався «буржуазним елементом» (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, спр. 44., л. 122), низку викладачів історичного факультету характеризували як націоналістів, відкритих ворогів народу, контрреволюціонерів та навіть петлюрівців (ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565., л. 102-103).

У таких умовах і відбувається арешт В. С. Рейжевського 3 листопада 1936 р. (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1, l. 31).

²² Гордієвський, Михайло Іванович (1885–1938 рр.) — український вчений, педагог, фахівець з історії стародавнього світу. Під час революції 1917 р. належав до Української партії соціалістів-революціонерів, після встановлення радянської влади працював у різних освітніх установах. Був репресований.

В університеті починається кампанія з викриття вченого. Зокрема, на історичному факультеті було розміщено плакат «Смерть ворогові народу Рейжевському» (Reizhevskii 2001, 51). Декана І. Д. Сероглазова звинувачували в тому, що він «прогледів» «контрреволюціонера» Рейжевського (ДАОО, ф. Р-20, оп. 4, spr. 44., л. 74), засмітив історичний факультет «ворожими елементами» (серед них — Рейжевський), називав ученого «молодим талантом» (ДАОО, ф. R-8065, оп. 2, spr. 565, л. 116, 129 op. side).

В Одесі заарештовують також родичів В. С. Рейжевського — його дружину Клару Волкову-Рейжевську і дядька Олександра Ізраїлевича Рейжевського. Справа О. І. Рейжевського не було пов'язана зі справою В. С. Рейжевського: його допитували за підозрою у шпигунстві на користь Італії через службу в італійській компанії «Ллойд-Трієстіно» у період 1931–1934 рр. А. К. Волкова-Рейжевська була засуджена на п'ять років як «член сім'ї зрадника батьківщини» (ДАОО, ф. R-8065, оп. 2, spr. 3418, л. 17). Її подальша доля невідома. О. І. Рейжевський був засуджений до розстрілу.

Тим часом у Москві почався повторний судовий процес над В. С. Рейжевським, А. А. Булановим і Ю. Г. Островським.

Мабуть, сподіваючись врятувати В. С. Рейжевського, А. А. Буланов намагався наполягати під час допитів, що жодних антирадянських поглядів Рейжевський не висловлював. Ю. Г. Островський, навпаки, під тиском слідчого дав свідчення, що Рейжевський нібито прийняв терористичні установки членів групи (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1, l. 58, 149-150).

На перших допитах В. С. Рейжевський і сам майже визнав, що належав до терористичної групи.

«Наша група об'єднувала фашистськи налаштовану молодь, орієнтовану на Гітлера і інтервенцію в СРСР. Основним завданням групи була пропаганда ідей фашизму і підготовка активних кадрів для боротьби з радянською владою» (пер. з рос) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 94).

Згодом В. С. Рейжевський відмовився від своїх показів з перших трьох допитів, пояснюючи це тим, що «дав їх, будучи у сильно схвильованому стані і не усвідомлював того, що говорив» (пер. з рос) (Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 463). Можливо, на цих допитах застосовували методи фізичного впливу.

Необхідно відзначити, що слідчий намагався притягти до справи знайомих В. С. Рейжевського Келдиша і Замкова, але вчений мав мужність наполягати на їхній абсолютній невинуватості.

У підсумку обвинувальний висновок було оснований лише на даних, які слідство отримало ще 1932 р. В останньому слові В. С. Рейжевський не погодився з обвинувальним висновком, заявивши, що вважає його

«невірним і неправдоподібним», і попросив зберегти йому життя, оскільки «на його утриманні перебувають люди похилого віку — батьки та хвора дружина» (пер. з рос) (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 464).

Судове засідання, на якому було оголошено вирок В. С. Рейжевському, тривало менше тридцяти хвилин. Історик був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 465). Разом з іншими репресованими його було поховано на Донському кладовищі.

У 1956 р. В. С. Рейжевський був реабілітований. Не було знайдено доказів того, що він після 1932 р. брав участь у «терористичній групі А. А. Буланова» (Tsentrāl'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 2, l. 547).

Розглядаючи біографію В. С. Рейжевського, ми доходимо висновку, що внаслідок несприятливих зовнішніх обставин він не зміг реалізуватися як учений. Здобувши добру домашню освіту і маючи таланти, він перевівся з провінційного інституту в один з центральних, однак там потрапив в зону пильної уваги слідчих органів. Усі спроби В. С. Рейжевського втекти з «політичної площини» були невдачі: його заарештували в Москві, а потім вислали на Урал. Повернення до Одеси не стало панацеєю — тут він був заарештований востаннє, а потім — знову в Москві — засуджений до розстрілу. В. С. Рейжевський як історик, хоча й повною мірою засвоїв нову радянську фразеологію та методи дослідження, належав радше до «старої», дореволюційної школи, що прискіпливо ставилася до джерел і намагалася знайти й увести до обігу нові праці. Знаючи як давні (латина), так і нові (французька, італійська) мови, В. С. Рейжевський міг зарекомендувати себе як фахівець з вітчизняної (питання правління Івана Грозного в західноєвропейських джерелах) та зарубіжної медієвістики (повстання Етьєна Марселя, класова боротьба у Флоренції), однак репресії перервали його професійний шлях. Через це ми можемо говорити про В. С. Рейжевського тільки як про «вченого другого плану», чий історіографічний доробок залишається фактично невідомим сучасним історикам. А кафедра історії середніх віків, де вчений працював до війни, фактично припинила своє існування із від'їздом з Одеси наступника В. С. Рейжевського М. М. Розенталя в 1938 р. Вона поновила свою роботу в післявоєнний період (з 1945 р.) та проіснувала як окрема одиниця в структурі історичного факультету до 1952 р.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Antsiferov, N. P. Glava 2. Voskresen'є. V: *Iz dum o bylom: Vospominaniia*. Moskva, 1992, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10589>. Accessed 1 Apr. 2021. (In Russian)

Анциферов, Н. П. Глава 2. Воскресенье. В: *Из дум о былом: Воспоминания*. Москва, 1992, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10589>. Accessed 1 Apr. 2021.

Bushkov, I. *Ivan Groznyi*. Krovavyi poët. Moskva, 2012. (In Russian)

Бушков, И. *Иван Грозный*. Кровавый поэт. Москва, 2012.

Vsia Odessa. adresnaia i spravocnaia kniga vsei Odessy s otделom. Odesskii uезд na 1914 g. God izdaniia 4-i. Odessa, 1914. (In Russian)

Вся Одесса. адресная и справочная книга всей Одессы с отделом. Одесский уезд на 1914 г. Год издания 4-й. Одесса, 1914.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (ДАОО), f. 39, op. 5, spr. 129.

Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 39. оп. 5. спр. 129.

ДАОО, f. P-20, op. 2, spr. 5.

ДАОО, ф. П-20, оп. 2, спр. 5.

ДАОО, f. P-20, op. 4, spr. 44.

ДАОО, ф. П-20, оп. 4, спр. 44.

ДАОО, f. R-1593, op. 1, spr. 3918.

ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 3918.

ДАОО, f. R-1647, op. 1, spr. 2264.

ДАОО, ф. Р-1647, оп. 1, спр. 2264.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 565.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 565.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3418.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 3418.

ДАОО, f. R-8065, op. 2, spr. 3879.

ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 3879.

Kolesnyk, I. Merezheva model' nauky (novyi proekt ukrains'koi istoriohrafii?). *Eidos. Al'manakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, no. 4, 2009, s. 54-88. (In Ukrainian)

Колесник, І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, № 4, 2009, с. 54-88.

Kondrat'eva, T. N. «Zagruzhnen rabotoi po uchebnikam...». Sluchainnye shtrihy k istorii sozdaniia pervogo sovetskogo vuzovskogo uchebnika po istorii Srednikh vekov. *StudFiles*, <https://studfile.net/preview/3245620/>. Accessed 1 Apr. 2021. (In Russian)

Кондратьева, Т. Н. «Загружен работой по учебникам...». Случайные штрихи к истории создания первого советского вузовского учебника по истории Средних веков. *StudFiles*, <https://studfile.net/preview/3245620/>. Accessed 1 Apr. 2021.

Kuznetsov, V. A. Sozdanie i pervye gody sushchestvovaniia Odesskogo gosudarstvennogo universiteta. V: *Istoriia nauki i tekhniki*, вып. 3, 2013, s. 173-190. (In Russian)

Кузнецов, В. А. Создание и первые годы существования Одесского государственного университета. В: *Історія науки і техніки*, вип. 3, 2013, с. 173-190.

Levinson, G. I. Ja postaralas' zabyt'... V: O. Blinkina, E. Velikanova (izd. podgot.), N. Okhotin (avt. predisl.), *Vsia nasha zhizn': Vospominaniia Galiny Ivanovny Levinson i rasskazy, zapisannye eiu*. Moskva, 1996. (In Russian)

Левинсон, Г. И. Я постаралась забыть... В: О. Блинкина, Е. Великанова (изд. подгот.), Н. Охотин (авт. предисл.), *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею*. Москва, 1996.

Leningradskii martirolog. *Otkryti spisok*, https://ru.openlist.wiki/index.php?title=Категория:Ленинградский_мартиролог&pageuntil=Макеев+Владимир+Николаевич+%281910%29. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)

Ленинградский мартиролог. *Открытый список*, https://ru.openlist.wiki/index.php?title=Категория:Ленинградский_мартиролог&pageuntil=Макеев+Владимир+Николаевич+%281910%29. Accessed 11 Nov. 2020.

Losev, A. F. Plotin i Bergson s tochki zreniia problemy obraznogo myshleniia V: *Istoriia antichnoi éstetiki. Pozdnii éllinizm*. Moskva, 1980. (In Russian)

Лосев, А. Ф. Плотин и Бергсон с точки зрения проблемы образного мышления. В: *История античной эстетики. Поздний эллинизм*. Москва, 1980.

Lubskii, A. Chelovek vtorogo plana: metodologicheskie problemy «novogo biografizma» («igra v biser») ili narrativnaia strategii istoriko-

biograficheskogo issledovaniia). *Eidos. Al'manakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, no. 8, 2015, s. 67-83. (In Russian)

Лубский, А. Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования). *Ейдос. Альманах теории та історії історичної науки*, № 8, 2015, с. 67-83.

Mihalëv, N. M. Russkaia émigrantskaia periodika kak instrument formirovaniia mirovogo obshchestvennogo mneniia. *Élektronnyi nauchnyi zhurnal «Mediascope» [Electronic Scientific Journal «Mediascope»]*, vup. 3, 2009, <http://www.mediascope.ru/русская-эмигрантская-периодика-как-инструмент-формирования-мирового-общественного-мнения>. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)

Михалёв, Н. М. Русская эмигрантская периодика как инструмент формирования мирового общественного мнения. *Электронный научный журнал «Медиаскоп»*, вып. 3, 2009, <http://www.mediascope.ru/русская-эмигрантская-периодика-как-инструмент-формирования-мирового-общественного-мнения>. Accessed 11 Nov. 2020.

Novoe izvestie o Rossii vremeni Ivana Groznogo. «Skazanie» Al'berta Shlikhtinga. A. I. Maleina (per., red. i prim.). Leningrad, 1934. (In Russian)
Новое известие о России времени Ивана Грозного. «Сказание» Альберта Шлихтинга. А. И. Малейна (пер., ред. и прим.). Ленинград, 1934.

Otchet o deiatel'nosti Akademii nauk SSSR za 1928 god, sostavlenn nepremennym sekretarem akademikom S. F. Ol'denburgom s prilozheniem otchetov otdel'nykh akademicheskikh uchrezhdenii. Ch. I. Obshchii otchet. Leningrad, 1929. (In Russian)

Отчет о деятельности Академии наук СССР за 1928 год, составлен непременным секретарем академиком С. Ф. Ольденбургом с приложением отчетов отдельных академических учреждений. Ч. I. Общий отчет. Ленинград, 1929.

Pamiat' o bespravii. *Proekt muzeia i obshchestvennogo tsentra «Mir, progress, prava cheloveka» imeni Andreia Sakharova*, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13029>. Accessed 11 Nov. 2020. (In Russian)
Память о бесправии. Проект музея и общественного центра «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова, <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13029>. Accessed 11 Nov. 2020.

Petrovs'kyi, E. P. Z istorii istorychnoho fakul'tetu Odes'koho universytetu u 30-i rr. XX st.: dekan Izrail' Davydovych Sierohlazov. *Zapysky istorychnoho*

fakul'tetu [Paper of Faculty of History], вур. 15, 2004, s. 509-520. (In Ukrainian)

Петровський, Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 30-і рр. ХХ ст.: декан Ізраїль Давидович Сероглазов. *Записки історичного факультету*, вип. 15, 2004, с. 509-520.

Petrovs'kyi, E. Kadrova sytuatsiia na istorychnomu fakul'teti Odes'koho derzhavnoho universytetu v 1930-kh rokakh. U: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuku*, вур. 13, 2005, s. 260-273. (In Ukrainian)

Петровський, Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках. У: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 13, 2005, с. 260-273.

Popova, T. N. *Zhizneopisanie uchënogo-istorika na perekrëstke istoriograficheskikh tradicii. Teoriia. Metodologii. Praktika*. Odessa, 2017. (In Russian)

Попова, Т. Н. *Жизнеописание учёного-историка на перекрёстке историографических традиций. Теория. Методология. Практика*. Одесса, 2017.

Reizhevskii, A. Ia. *Legkaia zhizn'*. Moskva, 2001. (In Russian)

Рейжевский, А. Я. *Легкая жизнь*. Москва, 2001.

Reizhevskii, V. Florenciia. Drevnost' i srednie veka. V: *Bol'shaia sovetskaia éntsiklopediia*. T. 58. Flora – Franciia. Moskva, 1936, s. 23-30. (In Russian)

Рейжевский, В. Флоренция. Древность и средние века. В: *Большая советская энциклопедия*. Т. 58. Флора – Франция. Москва, 1936, с. 23-30.

Repina, L. P. Intellektual'naia kul'tura kak predmet issledovaniia. *Dialog so vremenem [Dialogue with Time]*, вур. 36, 2011, s. 5-8. (In Russian)

Репина, Л. П. Интеллектуальная культура как предмет исследования. *Диалог со временем*, вип. 36, 2011, с. 5-8.

Snegov, S. *Kniga bytiia: bytie otdel'noi lichnosti i vsei strany*. T. 2. Kaliningrad, 2007. (In Russian)

Снегов, С. *Книга бытия: бытие отдельной личности и всей страны*. Т. 2. Калининград, 2007.

Spravochnaia kniga o kuptsakh pervoi i vtoroi gil'dii i voobshche o litsakh i uchrezhdeniakh torgovo-promyshlennogo klassa, poluchivshikh na 1912 g. kupecheskie i promyslovye svidetel'stva po gorodu Odesse na torgovyie i promyshlennye predpriiatiia vysshikh razriadov. Odessa, 1912. (in Russian)

Справочная книга о купцах первой и второй гильдий и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 г. купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Одесса, 1912.

Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-34351.

Центральный архив ФСБ России, ф. Р-34351.

Tsentral'nyi arkhiv FSB Rossii, f. R-8075, t. 1-2.

Центральный архив ФСБ России, ф. Р-8075, т. 1-2.

Pavlo Maiboroda

Master of History, Senior Lecturer

National Universtity «Odesa Maritime Academy»

Didrikhsona str., 8, 65029, Odesa, Ukraine

Email: pasamajboroda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6865-0160

A LOST NAME FROM THE HISTORY OF MEDIEVAL STUDIES IN ODESA: VICTOR SOLOMONOVYCH REIZHEVSKY (1907–1937)

The article is dedicated to a forgotten figure in the history of Ukrainian medieval studies – Viktor Solomonovych Reizhevsky (1907–1937). His life is examined within the framework of “intellectual history” and the study of “second-tier” scholars. The latter direction has gained considerable prominence in modern biographical research, drawing attention to “ordinary workers of science and scholarship.” V. S. Reizhevsky came from a Jewish family that was fairly wealthy before the revolution. Reizhevsky’s father was a doctor, and Victor Solomonovych himself received a good home education and matriculated at the Odesa Institute of People’s Education (OINO). After a few years, due to the purely pedagogical nature of the curriculum at the OINO, Reizhevsky transferred to Leningrad University, where he was later arrested for participating in an “illegal” group. From then on, the rest of Reizhevsky’s life was plagued by arrests. Because of this, his main scholarly works (on the history of France, Florence, and the reign of

Ivan the Terrible) remained in manuscript. Together with his friends A. Bulanov and Yu. Ostrovsky (the latter arrested in Moscow in 1932), he was eventually sent into exile in the Urals. After his release in 1934, Reizhevsky returned to his “small homeland” of Odesa, where he dreamed of finding a “safe haven.” However, this was not to be: in 1936, after the beginning of the “Great Terror,” he was arrested again and taken to Moscow. The trial lasted six months; the scholar was sentenced to death. Thus, the fate of Victor Reizhevsky is a kind of “story without a moral” – due to repressions and persecution, he was unable to realize his creative potential. In Odesa, where he worked in the last years of his life, he did not leave behind an academic school, and so the Department of Medieval History had to be re-created anew after World War II.

Key words: Reizhevsky, repressions, history of the Middle Ages, history of science and scholarship, “second-tier scholars.”

*Стаття надійшла до редакції 25.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*